

Ad orientem czy ad populum? Problem kierunku celebracji Mszy Świętej w przepisach mszalnych

*Ad orientem or ad populum?
The problem of the Holy Mass direction in Missal rules*

Dawid Mielnik, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie

STRESZCZENIE

Niniejszy artykuł stawia sobie za cel udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy przed reformami liturgicznymi z drugiej połowy XX wieku w rycie rzymskim Kościoła katolickiego znano celebrację *ad populum* w takiej postaci, w jakiej jest ona praktykowana współcześnie. Dla osiągnięcia postawionego celu posłużono się analizami tych fragmentów Mszałów z 1962 i z 2002 roku, w których znajdują się nawiązania do kierunku liturgicznej celebracji kapłana. Z przeprowadzonych badań wynika, że przed wspomnianymi reformami nie znano w tak zwanym rycie trydenckim orientacji *ad populum*. Pewne sytuacje dopuszczające taki sposób celebracji przed reformami nie mogą być traktowane jako potencjalny argument z powodu zupełnie innego punktu odniesienia orientacji celebransza podczas sprawowania Mszy.

Słowa kluczowe: Mszał, liturgia, *ad orientem*, *ad populum*, *ad altare*.

The main purpose of this paper is to find an answer to the question whether before liturgical reforms in the second half of the 20th century, in the Roman Rite of the Catholic Church *ad populum* celebration was known, according to the contemporary understanding of this orientation. To find the solution, the analytic method of Missals fragments from 1962 and 2002 was used, in which a reference to direction of priests' celebration can be found. According to the performed research, it may be stated that in what is known as the Tridentine Mass, there was no *ad populum* orientation, in the contemporary understanding of this posture. Some instances which allowed to celebrate *ad populum* may not be taken as an argument owing to an entirely different point of reference of the priest celebrating the Holy Mass.

Keywords: Missal, liturgy, *ad orientem*, *ad populum*, *ad altare*.

ABSTRACT

Wstęp

W odczuciu przeciętnego chrześcijanina dwie najważniejsze zmiany, które wprowadził II Sobór Watykański w obrzędach Mszy Świętej, to rezygnacja z łaciny na rzecz języków narodowych oraz odwrócenie kapłana twarzą do ludzi. Tymczasem żadna z tych reform nie była dziełem Soboru. W dokumentach soborowych nie ma ani jednego zapisu nakazującego reorientację celebrującego kapłana, zaś w Konstytucji o liturgii *Sacrosanctum Concilium* (punkt 36) wyraźnie jest powiedziane, że łacina pozostaje językiem liturgicznym rytu rzymskiego Kościoła katolickiego (Sobór Watykański II 1998: 50). Pomimo tego obie reformy zostały bardzo szybko zaaplikowane w obrzędach kultycznych. Oficjalnie przepis pozwalający na celebrację Mszy Świętej „twarzą do ludzi” został zawarty w Instrukcji *Inter oecumenici* (punkt 91)¹, z której wcale nie wynika, jakoby miała być to forma obowiązująca. Dokument wyraźnie stwierdza, że taki sposób celebracji jest tylko możliwy, a nie narzucony. Pomimo tego odprawianie Mszy „twarzą do ludzi” szybko stało się powszechną praktyką Kościoła, co generowało pytania o wierność tradycji i posłuszeństwo przepisom kościelnym. Niektórzy autorzy, próbując bronić zasadności nowej orientacji celebransza, usiłują wykazać, że zwyczaj celebracji „twarzą do ludzi” był już znany w rycie przedsoborowym, w związku z czym nie jest on czymś nowym w praktyce Kościoła². Celem niniejszego opracowania będzie ocena prawdziwości powyższej tezy. Za materiał źródłowy posłużą

dwa wydania typiczne *Mszału Rzymskiego*: z 1962 oraz z 2002 roku³. Osiągnięcie postawionego celu stanie się możliwe dzięki analizie tych fragmentów przywołanych ksiąg, które zawierają zapisy informujące o kierunku zwracania się celebransza podczas liturgii Mszy Świętej. Pozwoli to na porównanie przepisów prawnych obu *Mszałów* i ustalenie, czy zawarte w nich sposoby orientacji⁴ kapłana są ze sobą tożsame, czy też nie. We wstępie opracowania nastąpi przedstawienie stosowanej terminologii na oznaczenie postawy celebransza. Następnie zostaną przebadane zapisy prawne *Mszałów* z 1962 oraz z 2002 roku, dotyczące poruszanej problematyki. Na końcu nastąpi porównanie obu ksiąg i zostanie udzielona odpowiedź na postawiony problem badawczy.

Rozróżnienia terminologiczne

Na określenie postawy nazywanej potocznie „tyłem do wierznych” używa się zasadniczo dwóch łacińskich wyrażen. Pierwszym z nich jest określenie *ad orientem*, drugim zaś *ad Deum*. Pierwsze ze wspomnianych wyrażen oznacza dosłownie „ku wschodowi” i wyraża ideę patrzenia w geograficznym kierunku wschodnim, gdzie - według dawnych przekonań - miał być obecny Chrystus wraz ze swym Ojcem (Orygenes 2013: 156; Jan Damascyński 1969: 214-215; Tertullianus

³ Mszał z 1962 roku jest ostatnim typycznym wydaniem księgi zawierającej opis Mszy sprawowanej przed Soborem, wersja z 2002 roku zaś jest trzecim wydaniem odnowionego Mszału, które nieco uzupełnione za pontyfikatu Benedykta XVI stanowi podstawę celebracji obecnego rytu Mszy Świętej. Tekstami źródłowymi są zatem: (Missale Romanum 2002) oraz (Missale Romanum 2007).

⁴ Termin *orientacja* może występować w dwóch znaczeniach: jako zwrócenie się w określoną stronę lub jako zwrot w geograficznym kierunku wschodnim.

¹ „Jest rzeczą lepszą, żeby ołtarz wielki był budowany jako oddzielny od ściany, aby łatwo był obchodzony i mogła na nim odbywać się celebracja twarzą do ludzi” (Sacra Congregatio Rituum 1964: 898). Wszystkie przekłady tekstów łacińskich zostały w niniejszej pracy podane w tłumaczeniu autorskim.

² Tak czyni np. Sobeczko (zob. Sobeczko 2008: 247). Odmienną opinię można odnaleźć np. [w:] (Krzych 2014: 224; Gamber 1998: 30).

PL 2: 545). Drugie wyrażenie można przetłumaczyć zwrotem „ku Bogu”⁵. Często zamiast przyimka *ad* można spotkać się z terminem *versus* oznaczającym „naprzeciw”. W takim przypadku wyrażenia *versus orientem* i *versus Deum* można oddać jako „naprzeciw wschodowi” i „naprzeciw Bogu”. Analogicznie w odniesieniu do postawy nazywanej potocznie „przodem do wiernych” korzysta się z dwóch łacińskich wyrażen: *ad populum* lub *versus populum*, które w języku polskim można oddać kolejno zwrotami „ku ludowi” i „naprzeciw ludu”. Konotacje znaczeniowe obu wyrażen są jednakowe i podkreślają zwrot w kierunku zgromadzenia. Dla wyrażenia postawy oznaczającej odwrócenie się do ludu plecami używa się łacińskiego zwrotu *contra populum*, który można przełożyć „tyłem do ludu” (i analogicznie *contra orientem*). Na potrzeby niniejszego artykułu ważne jest wprowadzenie jeszcze jednego wyrażenia oznaczającego zwrot w stronę ołtarza. Analogicznie do wspomnianych przykładów ta postawa może być wyrażona łacińską frazą *ad altare* lub *versus altare*⁶. Dalsze badania będą prowadzone właśnie w oparciu o te trzy wyrażenia (*ad orientem*, *ad populum*, *ad altare*), gdyż ustalenie relacji pomiędzy nimi w obu analizowanych *Mszalach* pozwoli na stwierdzenie, czy obie liturgie (tradycyjna i odnowiona) zawierają takie same rozumienie celebracji w aspekcie przestrzenno-kierunkowym.

Kierunek celebracji w rubrykach Mszału Jana XXIII

W przypadku *Mszału Jana XXIII* przepisy dotyczące kierunku wykonywanych czynności liturgicznych rozpisane są przede wszystkim w dwóch miejscach: w tak zwanym *Ritus servandus in celebratione Missae*⁷ oraz w rubrykach *ordo missae*⁸. Jedynym miejscem, w którym w *Mszale Jana XXIII* pojawia się odniesienie do kierunku celebracji *ad orientem*, jest dział *Ritus servandus*, dotyczący kolekty mszalne (5,3). Istotny dla dalszych analiz fragment brzmi w sposób następujący: „Jeżeli ołtarz jest zwrócony na wschód, w stronę ludu, celebrans, zwracając się do ludu, nie odwraca się od ołtarza, kiedy należy powiedzieć: «Pan z wami», «módlcie się, bracia», «idźcie, ofiara spełniona» bądź udzielić błogosławieństwa, ale pocałowawszy ołtarz pośrodku, tam, rozkładając i składając ręce, jak wyżej, pozdrawia lud i udziela błogosławieństwa”⁹. W odniesieniu do tekstów zawierających aluzję do zwracania się w kierunku ludu należy uwzględnić pewną subtelną różnicę w rubrykach mszalnych. Mianowicie to samo łacińskie wyrażenie *ad populum* może być użyte do oznaczenia albo kierunku przestrzennego, albo adresata¹⁰. Drugi odcień znaczeniowy pojawia się np. w *Rubrykach generalnych Mszy Świętej* w kontekście informacji o wygłoszeniu homilii do ludu (474). Postawiony problem badawczy

wymaga wskazania tekstów o pierwszej konotacji znaczeniowej. Te można odnaleźć w pięciu częściach *Mszału*: w *Ritus servandus*, *ordo missae*, *propriach*, obrzędach Wielkiego Tygodnia oraz *Mszach* własnych o świętych. Postawiony w niniejszym opracowaniu cel badawczy pozwala na zawężenie obszaru analiz do dwóch działów: *Ritus servandus* oraz *ordo missae*, ponieważ te działy łączą się z celebracją obrzędów podstawowej formy Mszy Świętej¹¹. Z drugiej strony rubryki zawarte w *ordo missae* są określonymi zapisami wyjętymi z przepisów obecnych w rozbudowanej formie w *Ritus servandus*. Ten fakt z kolei upoważnia do wyłączenia z zakresu szczegółowych analiz rubryk *ordo missae*, ponieważ są one zduplikowaniem już podanej informacji w zakresie wykonywanych czynności¹². W *Ritus servandus* odnaleźć można osiem fragmentów nawiązujących do przestrzennego zwrócenia się celebransa w stronę ludu. Pierwsze dwa z nich znajdują się w części dotyczącej kolekty mszalne (5,1.3). „Tam, złączwszy ręce przed piersią, odwraca się od lewej do prawej strony ku ludowi, czyli od tej części od strony Epistoły”¹³, i rozkładając oraz składając ręce przed piersią, jak wcześniej, mówi donośnym głosem: «Pan z wami»”¹⁴. Kolejne odniesienie do przestrzennego zwrócenia się celebransa w stronę ludu znajduje się w opisie obrzędów procesji z Ewangeliażem podczas Mszy uroczystej. Według znajdujących się tam rubryk diakon, po ucałowaniu dłoni kapłana, „idzie z subdiakonem po jego lewej stronie od ołtarza na miejsce czytania Ewangelii ku ludowi” (6,5). W kontekście obrzędów offertorium przepisy *Mszału Jana XXIII* przewidują dwa momenty, kiedy celebrans zobowiązany jest do przestrzennego zwrócenia się w stronę ludu. Za pierwszym razem czyni to bezpośrednio przed odmówieniem antyfony na ofiarowanie. Rubryki, opisując jego czynność, czynią to bardzo podobnie, jak w przypadku opisu zachowania się kapłana bezpośrednio przed odczytaniem kolekty (7,1)¹⁵. Za drugim razem celebrans zwraca się do ludu podczas wypowiedzania frazy: „módlcie się, bracia”. O ile sam moment zwrotu jest opisany przez rubryki w sposób podobny do już wspomnianych, o tyle przepisy posiadają inne wytyczne w odniesieniu do sposobu ponownego zwrócenia się w stronę ołtarza (7,7)¹⁶. W obrzędach zakończenia Mszy Świętej wytyczne zawarte w *Ritus servandus* przewidują trzy sytuacje, kiedy celebrans jest zobowiązany do przestrzennego zwrócenia się w stronę wiernych. Po pierwsze, kapłan czyni to bezpośrednio przed odmówieniem modlitwy po komunii (11,1), po drugie – przed wygłoszeniem rozesłania (11,1), po trzecie – na czas udzielania błogosławieństwa (12,1)¹⁷. Sposób wykonania tych gestów jest analogiczny do tego, który został przedstawiony, z wyjątkiem trzeciego przypadku, kiedy to kapłan zobowiązany jest jeszcze dodatkowo do uczynienia znaku krzyża nad ludem. Rubryki

⁵ W ogólnym rozrachunku wyrażenia *ad Deum* i *ad orientem* są synonimami.

⁶ Konsekwentnie zwrot *contra altare* oznacza „tyłem do ołtarza”.

⁷ *Ritus servandus* jest szczegółowym opisem czynności wykonywanych przez celebransa podczas odprawiania Mszy Świętej.

⁸ *Ordo missae* jest częścią *Mszału* zawierającą skrócony opis czynności liturgicznych celebransa oraz mówionych tekstów stałych Mszy.

⁹ Łacińskie: *Si altare sit ad orientem, versus populum, celebrans versa facie ad populum, non vertit humeros ad altare, cum dicturus est Dominus vobiscum, Orate, fratres, Ite, missa est, vel daturus benedictionem; sed osculato altari in medio, ibi, expansis et iunctis manibus, ut supra, salutat populum, et dat benedictionem*. Jedyną różnicą tego zapisu w wersji *Mszału Jana XXIII* względem wariantu *Mszału Piusa V* jest obecność końcowej frazy: *et dat benedictionem*.

¹⁰ O ile pierwszy wariant implikuje jednocześnie drugi, o tyle odwrotnie już tak nie jest. W przypadku pierwszego wariantu łaciński zwrot *ad populum* można tłumaczyć „ku ludowi”, w przypadku drugiego – „dla ludu”.

¹¹ Przez „podstawową formę Mszy Świętej” Autor ma na myśli obrzęd bez dodatkowych ceremonii wynikających ze specyfiki danego dnia.

¹² Gdyby podczas analiz okazało się, że rubryki *ordo missae* mimo wszystko zawierają istotną dla badań informację nieobecną w *Ritus servandus*, zostanie to zaznaczone w opracowaniu.

¹³ Tzw. strona Epistoły jest to prawa część ołtarza.

¹⁴ Drugim fragmentem jest przytoczony już opis zachowania się celebransa w przypadku gdy orientacja ołtarza jest tożsama z jego skierowaniem w stronę ludu (5,3).

¹⁵ W przepisach pojawia się nawet notka informująca, że celebrans ma wykonać opisane czynności „tak, jak zostało to powiedziane powyżej”.

¹⁶ Ponieważ jednak ta kwestia nie wchodzi w zakres problematyki badawczej niniejszego opracowania, nie będzie ona rozwijana.

¹⁷ Przepisy zawarte w *Ritus servandus* posiadają więcej odniesień zwierających zwrot „do ludu”, niemniej są to wariacje różnych sytuacji (*Msza uroczysta, modlitwa nad ludem*), które z powodzeniem da się sprowadzić do trzech wyżej wymienionych.

Ritus servandus przywołują jeszcze przypadek, gdy celebrans, będąc zwrócony w stronę ołtarza, jest jednocześnie zwrócony w stronę ludu. Według zawartych tam przepisów w takiej sytuacji kapłan, żeby udzielić błogosławieństwa, nie musi odwracać się od ołtarza (12,2).

Co do zapisów informujących o konieczności zwrócenia się celebransa w stronę ołtarza należy poczynić pewne rozróżnienie dotyczące łacińskiego wyrażenia *ad altare*. W *Mszale* występuje ono w dwóch podstawowych znaczeniach. Przyjmuje ono konotacje przestrzenno-statyczne, opisując miejsce, gdzie dokonuje się jakaś akcja liturgiczna, albo – przestrzenno-dynamiczne, określając kierunek i wyznaczając ruch¹⁸. Zapisy informujące o konieczności zwrócenia się w stronę ołtarza można odnaleźć w takich częściach *Mszału* jak *Rubryki generalne*, *Ritus servandus*, *De defectibus*, *ordo missae*, *propria*, *Msze własne o świętych* oraz *apendyks Mszału*. Zgodnie z poczynionymi wcześniej uwagami, analizy mogą zostać zawężone tylko do *Ritus servandus*. W *Ritus servandus* znajduje się osiemnaście zapisów nawiązujących do przestrzenno-dynamicznego rozumienia zwrotu *ad altare*. Część z nich opisuje tę samą czynność, co daje podstawę do ich pogrupowania. Owe nawiązania w obrzędach wstępnych Mszy Świętej wspomniane są w kontekście procesji celebransa do ołtarza na początku liturgii (2,1.2.5) oraz zwróceniem się kapłana do ołtarza w szczegółowych przypadkach (3,2)¹⁹. W dalszej kolejności wytyczne informują o konieczności zwrócenia się w stronę ołtarza podczas odmawiania introitu (4,2) i pierwszego okadzenia ołtarza (4,4)²⁰. Istotny zapis pojawia się w kontekście odczytania antyfony na ofiarowanie. Rubryki przewidują, że celebrans „złożywszy ręce, jak wcześniej, mówi antyfonę na ofiarowanie i wszystko, co ma powiedzieć aż do końca Mszy pośrodku ołtarza. Mówi tam, stojąc zwrócony do ołtarza, jeżeli nie zarządzi się inaczej” (7,1). W pozostałych przypadkach jest mowa o przyjsciu do ołtarza po udzieleniu Komunii wiernym (10,7) oraz o zwróceniu się w stronę ołtarza po rozesłaniu (11,1)²¹. W innych przypadkach przepisy wspominają o podejściu do ołtarza zarówno diakona i subdiakona podczas odmawiania hymnu *Gloria in excelsis Deo* (4,7) i nicejsko-konstantynopolitańskiego wyznania wiary (6,5) oraz na czas recytacji antyfony na ofiarowanie (7,9) i hymnu *Sanctus* (7,11). Według przepisów są również zobowiązani do pochylenia się w stronę ołtarza na czas komunii celebransa (10,8). Dwa razy wspomniane jest przystąpienie subdiakona do ołtarza: po odmówieniu Modlitwy Pańskiej (10,8) oraz przed przekazaniem znaku pokoju akolicie (10,8), a raz zwrócenie się diakona w stronę ołtarza na czas odmawiania tzw. modlitwy nad ludem. Te wzmianki jednak, jako że nie są związane z celebransem, nie są istotne dla dalszych analiz.

Kierunek celebracji w rubrykach *Mszału Pawła VI*

W odniesieniu do trzeciego wydania typicznego *Mszału Pawła VI* wytyczne określające kierunek wykonywanych czynności liturgicznych zawarte są przede wszystkim w *Ogólnym wprowadzeniu do Mszału*

¹⁸ W pierwszym rozumieniu kluczowe wyrażenia pojawiają się choćby w *Rubrykach generalnych* 135, 136, 137. W tych przypadkach łaciński zwrot *ad altare* można przełożyć polskim wyrażeniem „przy ołtarzu”.

¹⁹ W punkcie 3,5 *Ritus servandus* chodzi o przestrzenno-statyczne rozumienie zwrotu *ad altare*.

²⁰ Odniesienie do zwrotu w kierunku ołtarza w punkcie 5,3 zostało już omówione podczas analizowania występowania zwrotu *ad orientem* w *Mszale Jana XXIII*.

²¹ W punkcie 11,1 opisany jest również przypadek nie odwracania się do wiernych, ale pozostawanie zwróconym w stronę ołtarza.

Rzymskiego oraz rubrykach *ordo missae*. W *Mszale* nie ma bezpośrednich aluzji do zwracania się w stronę wschodu. Znajdują się za to odniesienia do obracania się celebransa w stronę ludu. Rubryki informujące o konieczności zwrócenia się przez kapłana w stronę ludu można odnaleźć w *Ogólnym wprowadzeniu*, *ordo missae*, *propriach*, *obrzędach Wielkiego Tygodnia*, *Mszach własnych o świętych* oraz w *apendyksie Mszału*. Zgodnie z przywołaną już argumentacją w niniejszym opracowaniu można zawęzić obszar badawczy do dwóch działów: *Ogólne wprowadzenie* oraz *ordo missae*. Tym razem jednak, ponieważ *Ogólne wprowadzenie* nie zawiera aż tak szczegółowego opisu przebiegu celebracji jak *Ritus servandus*, zasadne wydaje się niesprowadzanie rubryk *ordo missae* do przepisów obecnych w *Ogólnym wprowadzeniu*, co oznacza rozszerzenie materiału badawczego również na *ordo missae*²². Przepisy informujące o przestrzennym zwróceniu się celebransa w stronę wiernych pojawiają się w jedenaśmiu miejscach *Ogólnego wprowadzenia*²³. Dziewięć z nich (124, 138, 146, 154, 157, 165, 181, 185, 243) związanych jest ze sposobem celebracji, dwa zaś dotyczą zagadnienia budownictwa sakralnego (299, 310). Co więcej, część przepisów nakłada się na siebie, ponieważ dotyczy tego samego momentu liturgii, ale zapisanego w różnych formach celebracji²⁴. W świetle powyższego materiału można stwierdzić, że autorzy *Ogólnego wprowadzenia* przewidują pięć momentów podczas Mszy, kiedy kapłan powinien obrócić się w stronę ludu. Celebrans czyni to, pozdrawiając lud (124), wypowiadając frazę: „módlcie się, bracia” (146), bezpośrednio przed wezwaniem do przekazania znaku pokoju (154), wypowiadając frazę: „oto Baranek Boży” (157) oraz odczytując modlitwę po komunii (165). Dodatkowo wytyczne zawarte w *Ogólnym wprowadzeniu* nakazują odwrócić się w stronę ludu osobie odczytującej intencje modlitwy powszechnej (138)²⁵ oraz diakonowi podczas rozesłania (185). Dwa ostatnie przypadki nie są istotne dla dalszych badań. Przepisy obecne w *ordo missae* przewidują siedem momentów, kiedy celebrans powinien zwrócić się w stronę ludu²⁶. Ma to miejsce podczas obrzędów wstępnych przed wypowiedzeniem formuły trynitarnej i uczynieniem znaku krzyża (1), wypowiadając frazę: „módlcie się, bracia” (29), bezpośrednio przed wezwaniem do przekazania znaku pokoju (127), wypowiadając wezwanie: „oto Baranek Boży” (132), odczytując modlitwę po komunii (140), przed udzieleniem błogosławieństwa (141) oraz na czas rozesłania (144). Również i przepisy informujące o przestrzennym zwróceniu się kapłana w stronę ołtarza można odnaleźć w różnych częściach *Mszału*: *Ogólnym wprowadzeniu*, *ordo missae*, *obrzędach Wielkiego Tygodnia*, *Mszach własnych o świętych*, *Mszach obrzędowych* oraz w *apendyksie*. Również i w tym przypadku, z powodów wcześniej wspomnianych, materiałem badawczym będą *Ogólne wprowadzenie* oraz *ordo missae*²⁷, które zostaną przeanalizowane osobno pod kątem

²² Również i w tym przypadku istotne dla analiz są tylko te przepisy, które zwrot *ad populum* wiążą z kierunkiem przestrzennym, a nie z adresatem.

²³ W punkcie 166 zwrot *ad populum* wiąże się z adresatem, nie kierunkiem przestrzennym.

²⁴ W związku z tym materiałem badawczym z punktu 181 *Ogólnego wprowadzenia* można sprowadzić do zapisu z punktu 154, a z punktu 243 – do punktu 157.

²⁵ Tłumaczenie polskie *Ogólnego wprowadzenia* nie uwzględnia tego szczegółu, mimo iż tekst łaciński go posiada (zob. *Ogólne wprowadzenie* 2004: 52).

²⁶ Punkt 140 dotyczy ogłoszeń duszpasterskich, gdzie zwrot „ad populum” przyjmuje znaczenie adresata.

²⁷ Również i w przypadku tego wydania *Mszału* wyrażenie *ad altare* można rozumieć nie tylko w znaczeniu przestrzenno-dynamicznym, ale również przestrzenno-statycznym. Cel postawiony w niniejszym opracowaniu wymaga jedynie analizy miejsc z pierwszym rozumieniem tego zwrotu.

przedmiotu formalnego pracy. W *Ogólnym wprowadzeniu* informacja o przestrzennym zwrocie w kierunku ołtarza pojawia się w dwudziestu trzech punktach²⁸. Ponieważ wielokrotnie użyte w tym znaczeniu wyrażenie *ad altare* dotyczy tych samych sytuacji, można dokonać następujących pogrupowań zawartych w poszczególnych punktach zapisów: punkt 249 do punktu 246, punkt 183 do punktu 163, punkty 268 i 244 do punktu 158, a punkty 256, 211, 210, 195, 194, 188, 173, 172, 123, 122 oraz 121 do punktu 120. Z pogrupowanego w ten sposób materiału wynika, że przepisy obecne w *Ogólnym wprowadzeniu* trzykrotnie wspominają o zwróceniu się celebransa w stronę ołtarza. Najpierw podczas procesji do ołtarza (120), następnie podczas przyjęcia Komunii (158) i wreszcie po rozdaniu Komunii wiernym (163). Pozostałe zapisy dotyczą podejścia do ołtarza nadzwyczajnych szafarzy na czas rozdawania Komunii (162), akolitów podczas pełnienia ich posługi (189, 190) oraz koncelebransów (215, 246). Pięć ostatnich punktów nie jest istotnych dla dalszych analiz. W *ordo missae* informacja o przestrzennym zwróceniu się celebransa w stronę ołtarza pojawia się dwa razy: podczas procesji do ołtarza (1) oraz podczas komunii (133)²⁹.

Porównanie aspektów prawnych obu Mszałów

Na początku należy zaznaczyć, że w obu *Mszałach* nie ma ogólnego zapisu ustalającego kierunek liturgicznej celebracji. Przywołane w poprzednich częściach opracowania zapisy dotyczą sytuacji szczegółowych oraz poszczególnych momentów Mszy Świętej. Z tego powodu dojście do intencji prawodawcy w zakresie kierunku celebracji jest możliwe tylko przez ustalenie wymowy poszczególnych zapisów odnoszących się do konkretnych momentów liturgii. W przypadku *Mszału Jana XXIII* istotny dla dalszych analiz jest zapis z *Ritus servandus* 5,3, ponieważ zawarte w nim są wszystkie kluczowe dla badań wyrażenia. Ważny jest również zapis z 12,2, ponieważ opisuje sytuację wyjątkową, która może pomóc w ustaleniu reguły przewidzianej przez prawodawcę³⁰. Na podstawie pozostałych informacji można ustalić, że zwrócenie się w stronę ludu przez celebransa następuje tylko na czas określonej czynności liturgicznej, która ze swej natury jest do nich skierowana. Zaraz po zakończeniu danej akcji kapłan ponownie odwraca się w stronę ołtarza, pozostając w pozycji *contra populum*. W związku z dokonaniem zestawień można stwierdzić, że normalnym sposobem celebracji liturgii według *Mszału Jana XXIII* jest odprawianie Mszy w taki sposób, że kapłan zwrócony jest w stronę ołtarza, czyli w pozycji *ad altare*. Jednocześnie jednak, ze względu na orientację budynku sakralnego, czyli celowe zwrócenie go w kierunku wschodnim³¹, ta postawa jest celebracją *ad orientem*³². Równocześnie taka pozycja jest celebracją *contra populum*, ponieważ orientacja kościoła uniemożliwia bądź bardzo utrudnia znalezienie się wiernych świeckich po drugiej stronie ołtarza³³. Zapisy obecne w 5,3 oraz 12,2

sugerują jednak i inną możliwość orientacji celebransa. Dzieje się tak w przypadku gdy kościół nie jest zorientowany, a wejście do niego, zamiast od strony zachodniej, jest od wschodu³⁴. Wtedy, żeby kapłan mógł zwrócić się ku wschodowi, musi stanąć za ołtarzem skierowany w stronę wejścia do świątyni. W dalszym ciągu jednak jest to postawa *ad altare* oraz *ad orientem*. Niemniej w takim przypadku, ponieważ wierni znajdują się pomiędzy ołtarzem i wejściem do kościoła, jest to jednocześnie postawa *ad populum*. Obecność spójnika warunkowego w obu powyższych zapisach sugeruje jednak, że taki przypadek jest wyjątkowy³⁵. W przypadku *Mszału Pawła VI* sytuacja jest bardziej skomplikowana. Sprawowanie czynności liturgicznych przez celebransa przy ołtarzu jest przewidziane w zasadzie dopiero od momentu przygotowania darów. Z tego powodu zapis informujący o konieczności zwrócenia się celebransa w stronę ludu już na samym początku liturgii należy raczej rozumieć jako jego stałe zwrócenie się w tym kierunku, aż do liturgii eucharystycznej. Ponieważ kapłan, po pozdrowieniu ołtarza, ma zająć miejsce przewodniczenia (*Ogólne wprowadzenie* 124), które zasadniczo powinno być zwrócone w stronę wiernych (310) oznacza to, że zajmuje on postawę *ad populum*, która w pewnych przypadkach, w zależności od wyposażenia konkretnej świątyni, może implikować również postawę *ad orientem* i *ad altare*³⁶. Niemniej nawet wtedy w sensie ścisłym nie jest to postawa *ad orientem* czy *ad altare*, ponieważ prawodawca punktem odniesienia kapłana wyraźnie czyni zgromadzony lud, a nie ołtarz czy kierunek wschodni, a jednocześnie zwrócenie się celebransa w stronę ludu, ołtarza i wschodu wydaje się jedynie „skutkiem ubocznym” wyposażenia danego kościoła. Od momentu przygotowania darów sytuacja się zmienia. Przepisy różnią już wtedy przypadek, gdy kapłan ma stać zwrócony do ołtarza oraz do wiernych (Malesa, Rokita 2012: 205). Znamienne jest, że o ile podczas dalszych obrzędów liturgii wytyczne wspominają cztery przypadki, gdy kapłan ma zwrócić się w stronę ludu, o tyle tylko raz (podczas przyjęcia Komunii) jest mowa o tym, że celebrans ma się z powrotem odwrócić w stronę ołtarza, co czyni zawarte w *Mszale* instrukcje trochę niekonsekwentnymi i nielogicznymi³⁷. Najistotniejszy dla dalszych analiz wydaje się zapis zawarty w opisie komunii celebransa. Według punktów 157 i 158 kapłan „odwrócony do ludu mówi: «oto Baranek Boży» i razem z ludem dodaje: «Panie, nie jestem godzien». Później, stojąc zwrócony do ołtarza, kapłan mówi po cichu: «Ciało Chrystusa niech mnie strzeże na życie wieczne» i z szacunkiem przyjmuje Ciało Chrystusa”. Przepis ten jest o tyle ważny, że tylko tutaj następuje rozpisanie w bliskim sąsiedztwie zwrotów: „do ludu” oraz „do ołtarza” (Draguła 2007: 18). Zgodnie z logiką tego zapisu należałoby przyjąć, że sytuacje, kiedy kapłan stoi zwrócony do ludu i do ołtarza, nie są ze sobą tożsame. W przeciwnym razie powyższe wytyczne byłyby niepotrzebne. Oznacza to, że prawodawca za normalną postawę celebransa przyjmuje jego zwrot *ad altare*, które jest jednocześnie zwrotem *contra populum*. W pewnych sytuacjach, które zostały już przywołane, kapłan zwraca się *ad populum*, będąc wtedy jednocześnie *contra altare*. Taka sytuacja nie

²⁸ W przypadku punktów 141, 163, 165, 171, 182, 247, 248, 249, 270 chodzi o rozumienie przestrzenno-statyczne wyrażenia *ad altare*.

²⁹ Punkty 23 oraz 139 dotyczą rozumienia przestrzenno-statycznego wyrażenia *ad altare*.

³⁰ To samo dotyczy również zapisu w 5,3.

³¹ Aluzje do takiego sposobu budownictwa sakralnego można odnaleźć już u najstarszych pisarzy chrześcijańskich (zob. Konstytucje apostołskie 2007: 70; Paulinus PL 61: 337).

³² To, że postawa *ad altare* jest jednocześnie postawą *ad orientem*, wynika z zapisu obecnego w *Ritus servandus* 5,3.

³³ Zresztą dawniej było to niemożliwe, ponieważ kiedyś do prezbiterium

wstęp miały tylko osoby należące do stanu duchownego.

³⁴ Taka sytuacja ma miejsce choćby w przypadku niektórych bazylik rzymskich (zob. Uspienski 2010: 108; Ratzinger 2002: 71).

³⁵ Por. zapis u Duranda (Durand 1998: 44).

³⁶ Msza celebrowana według *Mszału Jana XXIII* wymaga, aby celebrans niemal przez cały czas, z nielicznymi wyjątkami, stał przy ołtarzu.

³⁷ *Ritus servandus Mszału Jana XXIII* wyraźnie zawierało zapisy nakazujące kapłanowi ponownie odwrócić się w stronę ołtarza po wygłoszeniu odpowiednich formuł do ludu (por. np. Andireu 1971: 84-85).

stwarzałyby żadnych problemów, gdyby nie zapis z punktu 299 *Ogólnego wprowadzenia*, według którego „ołtarz niech zostanie zbudowany jako oddzielny od ściany, aby łatwo był obchodzony i mogła na nim odbywać się celebrowanie twarzą do ludzi”. Ten przepis dopuszcza dwa sposoby celebrowania: przed ołtarzem, po stronie ludu oraz za ołtarzem, naprzeciw ludu. Pierwszy z tych sposobów zachowuje logikę omówionych wytycznych dotyczących kierunku celebrowania. Drugi natomiast już nie, ponieważ w tym przypadku zapis informujący o chwilowym zwróceniu się w stronę ludu, po czym następuje ponowne odwrócenie się kapłana w kierunku ołtarza, jest po prostu niepotrzebny. Napięcie rozwiązywałoby ujęcie tych wytycznych w formę zdania warunkowego, tak jak czynią to przepisy obecne w *Ritus servandus Missae Jana XXIII*, ale prawodawca tego nie robi. Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że oba *Mszały* zakładają dwa sposoby orientacji kapłana podczas liturgii: *ad altare*, ale *contra populum*, oraz *ad altare* i *ad populum*. W przypadku *Mszały Jana XXIII* powszechną formą celebrowania jest pierwsza orientacja, druga natomiast jest dopuszczalna tylko w sytuacjach wyjątkowych, wynikających z budownictwa sakralnego. W przypadku *Mszały Pawła VI* same przepisy wykładają się nie faworyzować żadnego sposobu orientacji³⁸, aczkolwiek zapisy obecne w *Ogólnym wprowadzeniu* są rozpisane na wypadek pierwszego sposobu orientacji celebrowania. Trzeba również pamiętać, że właściwa celebrowanie przy ołtarzu jest przewidziana dopiero od przygotowania darów. W *Mszale Jana XXIII* celebrowanie *ad altare* jest nieodłącznie związane z celebrowaniem *ad orientem*. Z tego powodu niezależnie od tego, czy celebrowanie stoi *ad populum* czy *contra populum*, jest on skierowany ku wschodowi³⁹. W *Mszale Pawła VI* postawa *ad orientem* została praktycznie wyeliminowana i nie jest ona punktem odniesienia dla orientacji kapłana. Punktem odniesienia stała się natomiast postawa *ad populum*, jak to wynika z przepisów dotyczących sposobu budowy ołtarza.

Podsumowanie

Celem niniejszego opracowania była ocena prawdziwości twierdzenia, że sposób celebrowania *ad populum* był znany jeszcze przed reformami liturgicznymi i wprowadzeniem *Mszały Pawła VI*. Materiałem badawczym były dwa wydania typiczne *Mszałów* z 1962 oraz 2002 roku. Metodą, która została wybrana do osiągnięcia postawionego celu, była analiza przepisów obu *Mszałów* zawierających aluzję do orientacji kapłana podczas Mszy Świętej. W świetle przeprowadzonych analiz należy stwierdzić, że tradycyjna liturgia rzymska celebrowana do czasów reform liturgicznych w drugiej połowie XX wieku według wydania typicznego *Mszały Jana XXIII* nie znała celebrowania *ad populum*. Punktem odniesienia dla orientacji celebrowania w tym *Mszale* nie jest miejsce przebywania wiernych, ale kierunek wschodni. Z tego powodu, nawet w przypadkach gdy kapłanowi zdarzało się stać *ad populum*, działało się tak tylko dlatego, że musiał być odwrócony w geograficznym kierunku wschodnim. *Mszał Pawła VI* tymczasem

punktem odniesienia nie czyni wschodu, lecz miejsce przebywania wiernych. Ze względu na różne punkty wyznaczające sposób orientacji kapłana w obu rytach mszalnych nie można zatem zrównywać celebrowania *ad populum* z *Mszale Jana XXIII* z celebrowaniem *ad populum* z *Mszale Pawła VI*. W dalszej perspektywie badawczej cenne byłoby podjęcie badań dotyczących przyczyn odejścia od tradycyjnej formy orientacji celebrowania podczas liturgii Mszy Świętej. Jak pokazało niniejsze studium, powszechna celebrowanie Eucharystii *ad populum* nie była intencją autorów odnowionego *Mszału*. Ta forma orientacji, mimo że była tylko dopuszczona, to jednak stała się powszechną praktyką, która prawie całkowicie wyeliminowała tradycyjną orientację kapłana. Badania w zaproponowanej problematyce pomogłyby w ustaleniu, co tak naprawdę zdecydowało o jednej z najbardziej rzucających się w oczy zmian w liturgii Kościoła katolickiego.

Źródłem finansowania badań i artykułu były środki własne autora.

Bibliografia

- Andrieu M., (1971) *Les Ordines Romani, t.2: Les textes (ordines I-XIII)*, Louvain: Spicilegium Sacrum Lovaniense Administration.
- Draguła A., (2007) *Plecami do Boga?* „Tygodnik Powszechny” nr 12(18).
- Durand G., (1998) *Rationale divinarum officiorum V-VI*, Turnhout: Typographi Brepols Editores Pontificii.
- Gamber K., (1998) *Zwróćmy się ku Panu! Zagadnienia dotyczące budownictwa kościelnego i modlitwy zwróconej na wschód*, Poznań: Akwilon – Wydawnictwo Piotra i Pawła.
- Jan Damascyński, (1969) *Wykład wiary prawdziwej*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Konstytucje apostołskie, (2007) [w:] Baron A., Pietras H., (red.), *Konstytucje apostołskie oraz Kanony Pamfilosa z apostołskiego synodu w Antiochii. Prawo kanoniczne świętych Apostołów. Kary świętych Apostołów dla upadłych. Euchologion Serapiona*, Kraków: Wydawnictwo WAM 1-293.
- Krzyż B.K., (2014) *Msza „wiedeńska” Piusa VI*, „Christianitas” (56/57; 2014) 221-224.
- Malesa W., Rokita T., (2012) *Versus Deum – kierunek celebrowania Mszy Świętej w dwóch formach rytu rzymskiego*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 21 (2012) 199-207.
- Marini G., (2010) *Sługa liturgii*, Żabki: Instytut Summorum Pontificum.
- Missale Romanum* (2002) *Missale Romanum ex Decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II Instauratum Auctoritate Pauli PP. Promulgatum Ioannis Pauli PP. Cura Recognitum. Editio Typica Tertia*, Città del Vaticano: Typis Polyglottis Vaticanis.
- Missale Romanum* (2007) *Missale Romanum ex Decreto SS. Concilii Tridentini Restitutum Summorum Pontificum Cura Recognitum. Editio Typica*, Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.
- Ogólne wprowadzenie* (2004) *Ogólne wprowadzenie do Mszały Rzymskiego*, Poznań: Pallottinum.
- Orygenes, (2013) *Homilie o Księżdzie Kapłańskiej*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Paulinus (PL 61), *Epistolae*, „Patrologia Latina” nr 61, 153-420.
- Ratzinger J., (2002) *Duch liturgii*, Poznań: Klub Książki Katolickiej.
- Sacra Congregatio Rituum, (1964) *Instructio ad executionem constitutionis de sacra liturgia recte ordinandam*, „Acta Apostolicae Sedis” 56 (1964) 877-900.
- Sobczko H.J., (2008) *Ciągłość tradycji w Mszałach Rzymskich z 1570 i 1970 roku. Na marginesie motu proprio Benedykta XVI Summorum Pontificum*, „Liturgia Sacra” 14 (2; 2008) 241-265.
- Sobór Watykański II, (1998) *Konstytucja o liturgii świętej* [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekrety, deklaracje*, Poznań: Pallottinum 40-70.
- Tertullianus (PL 2), *Adversus valentinianos*, „Patrologia Latina” nr 2, 523-596.
- Uspiński B., (2010) *Krzyż i koło. Z historii symboliki chrześcijańskiej*, Gdańsk: Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria.

³⁸ To, czy autorzy *Mszały Pawła VI* chcieli faworyzować którykolwiek sposób celebrowania, w znacznej mierze wydaje się zależeć od interpretacji wyrazu „possit” w 299 punkcie *Ogólnego wprowadzenia*.

³⁹ Dotyczy to nawet sytuacji, gdy absyda kościoła nie jest zwrócona w geograficznym kierunku wschodnim. W takim przypadku rolę wschodu przejmują ołtarzowy krucyfiks, którego pasyjka jest zwrócona w stronę kapłana i wiernych. W tej sytuacji można mówić o tzw. orientacji symbolicznej (zob. Marini 2010: 51).